

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 36 Volume: 8 Issue: 36

Şubat 2015 February 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

GAP BÖLGESİ: KADİM ZAMANLARIN KENT(LER)İNDE TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN HİKÂYESİ VE KÜLTÜREL MİRAS

GAP* REGION: THE STORY OF SOCIAL CHANGE AND CULTURAL HERITAGE IN THE
CITIES OF ANCIENT TIMES

Kamuran SAMİ**

“Eller nerede, su taşımışlardı
ibriklerde,/ Kaba dokumaları diken
eller,/ Yaban tohumları arıtip eğiten,/
Eller nerde, iki taş arasında un eden
buğday”

Ceyhun Atıf Kansu

Öz

GAP Bölgesi'nde yer alan kadim kentler (*Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep, Hasankeyf ve Harran vb.*); Mezopotamya uygarlığının tarihsel döngüleri içerisinde yaratılan “çoklu kültürel miras” ve “geleneksel kent yaşamı”nın tarihsel izlerini ortak bir hafıza bağlamında günümüze kadar getirebilmiştir. Geleneksel nitelikleri özlerinden kopartılarak, farklı değerlendirmeler ışığında tanımlanan güncel kentlerin aksine; *kadim kentler* daha naif, ortak yaşamda insancıl ve toplumsal yapı katmanları arasında da kucaklayıcı özellikleri olan kentsel değerleri kendi bünyesinde barındırabilmiştir. Bu kentlerin var ettiği toplumsal desen, sahip oldukları tarihsel konum ve kentsel yerleşimlerin nirengi noktalarında inşa ettikleri simgesel yapılar; insanlığın uygarlık tarihi kadar eskidir. Her kentin tarihselliği, özgün sosyal yapısı ve sosyo-kültürel süreçleri; zamanın süregelen aralığında farklı biçimlerde yaşanagelen toplumsal bir yaşam şeklinin mekânsal düşünceye sirayet eden temayülünde ortaya çıkmıştır. İlk kentler, bu kadim topraklar üzerinde vücut bulmuş; ilk kanunlar bu zamanda insanlığın toplumsal düzenine yön vermiş; ilk barış antlaşmalarına ve ilkyazının ortaya çıkışına da tanıklık etmiştir.

GAP Bölgesi, sahip olduğu tarihsel kimliği itibariyle toplumsal ve iktisadi gelişim süreçleri bağlamında farklı halkların ve kültürlerin hayat bulmasına fırsatlar yaratan ve yüzyılları aşan zaman düzleminde ise, var olan/yok olan irili ufaklı medeniyetlerin beşiği olmuştur. Çoğulcu bir kültürün tarihsel mirası üzerinde yeşermiş olan kent (şehir) dokuları; bugünün kentsel temayüller perspektifinde ortaya çıkan eğilimler odağında yeniden şekillendirilmeye çalışılmaktadır. Bölge kentleri ile kırsal yerleşmelerin maruz bırakıldıkları iç göç, eskinin yıkımı, toplumsal ters yüz ediliş ve güvenlik sorunlarıyla iç içe yaşamak zorunda bırakılmanın yarattığı sorunlar güncel yapısını hala koruyabilmektedir. Bu bağlamda ortaya çıkan araştırma; kadim kent sakinlerinin dünyasında silinmeye yüz tutmuş olan kültürel miras değerini ve yeni döngüler sarmalında da yiten veya tahrip olan “*insani şehirlerin*” toplumsal hafızalarının okunmasına bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: GAP Bölgesi, Kadim Kentler, Kültürel Miras, Geleneksel Yaşam, Toplumsal Değişimler.

Abstract

The ancient cities (*Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep, Hasankeyf and Harran etc.*) located in the GAP Region have been able to bring the historical impressions of “multiple cultural heritage” and “traditional urban life” created within the historical cycles of the Mesopotamian civilization to our day within the context of a common memory. Unlike today's cities defined in the light of different

* Abbreviation of “Güneydoğu Anadolu Projesi” in Turkish (Southeastern Anatolia Project).

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi.

assessments, the traditional qualifications of which were extracted from their essence, *the ancient cities* have been able to harbor the urban values which were more naïve and their characteristics being humanistic in joint life and inclusive among the societal structure layers. The societal pattern brought into existence by such cities, the historical position they have and the symbolic structures they constructed at the benchmarks of urban settlements are as old as the civilization history of the mankind. The historicalness, unique social structure and socio-cultural processes of each city have emerged in the tendency of a mode of societal living being experienced in various forms in the continual interval of the time spreading to spatial thought. The first cities have come into existence on these ancient lands and the first laws have dominated the social order of the mankind at such time and born witness to the first peace treaties and emergence of the first writing.

The GAP region has become the cradle of civilizations, large and small, having existed/disappeared in the temporal plane having created opportunities for various communities and cultures to spring to life and going beyond the centuries in the context of social and economic development processes as of the historical identity it owned. The city textures having gone out on the historical heritage of a pluralistic culture are being tried to be reshaped in the center of penchants having arisen in the perspective of civic tendencies of today. The domestic migration, destruction of the ancient, social eversion and the problems created by being left to live within the security problems exposed by the region's cities and rural settlements are still able to preserve their existing structure. The research coming into existence within this context will contribute one to read the value of cultural heritage beginning to be erased in the world of city-dwellers and the social memories of "*humanistic cities*" being lost or destroyed in the spiral of new cycles.

Keywords: GAP Region, Ancient Cities, Cultural Heritage, Traditional Life, Social Changes.

1. GİRİŞ

Türkiye coğrafik olarak kapsadığı bölgeler itibariyle farklı toplumsal temayülleri bir pota içinde barındıran ve aynı zamanda da somut/somut olmayan kültürel bir mirasla birlikte kentsel bağlamda zengin tarihsel bir geçmişe sahiptir. Mezopotamya (Bkz. Res. 1) ve Anadolu uygarlığının yaratımları üzerinde biçimlenen kültürel çeşitlilik; halkların ortak bir payda da birleşmesini sağlayan ve aynı zamanda da farklı toplumsal katmanların bekası için korunması gereken önemli bir mirastır (Bkz. Res. 2-3). Tarihten süregelen çok boyutlu kültürel çeşitlilik; toplumsal katmanlar üzerinden kentlerin kurgusunu zamanın döngüsünde şekillendirerek, evrende farklı bir dünyanın önüne yeni ufuklar koymuştur. Tarihin her döneminde dinsel, politik ve kültürel çoğulculuk bağlamında gelişme göstermiş olan toplumlar; yerel, bölgesel ve ulusal bir kapsamda insanların birlikte veya bir arada yaşama eriminde yeşeren ortak değerlerle sürdürülebilir olduğunu ifade etmektedir. Bu da birbirinden farklı kabulleri toplumsal bir hayat içinde barındıran kültürlerin ve onun temsilcisi olan somut/somut olmayan kültür varlıklarının zaman ve mekân içerisinde çeşitliliğini ortaya koyarak; değer kazanan kimlikler yansımalarının tezahüründe kentsel hayata yeni bir alan açmıştır. "Bizim yaşama ve eylem için tarihe gereksinimimiz vardır ve doğrusu tarih, bizlere doğru bir bellek sunmak için vardır"(Nietzsche, 1998) fikriyatı; geçmiş hakkında bilgi veren ve onun yaratılış süreciyle birlikte var ettiği değerlere "kültürel miras" denilmesini sağlamıştır.

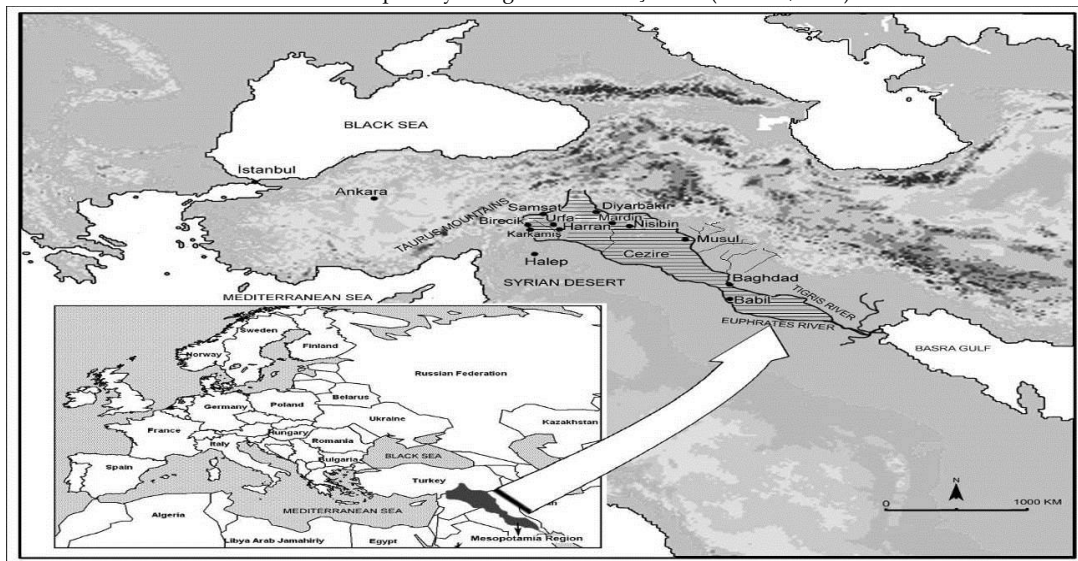
Bölge kentlerinin tarihsel geçmişi bu bağlam üzerinden tanımlanırken; bugünün görünümünde bölgede öngörülmeven toplumsal olaylar, şiddet, terör, kırsal göç ve yerinden edilme uygulamaları, kentlerin fiziki dokuları üzerinde farklı görüntülerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yenidünya düzeniyle birlikte bölge ve ülkemizin diğer önemli kentleri son yıllarda çok hızlı gelişmelere ve dönüşümlere maruz kalmaktadır. Bu dönüşümler sarmalında yer alan kentler, fiziki, sosyal ve ekonomik yönleriyle yeni politikalar öngörüsünde şekillenirken; kentleri tanımlayan mimari örüntüler, toplumsal yapı ve kültürel miras değerleri, bu dönüşümler skalasında farklı mecralar içinde değerlendirilmektedir. Yıllar içerisinde evrilerek, mekânsal tözünden kopartılan bir yer haline gelen yani yeni bir kimlik kazanan mekânlar, bu kimlikleri sıfırlayacak bir şekilde yenilenmesine ya da bir geçiş olmadan, yeniden oluşturulabilme serüveninde, kentleri nasıl bir Alzheimer hastasına çevirdiğimizi yaşayarak öğrenmekteyiz. İradi olmayan hızlı değişimler, zoraki bölgesel iç göç, ekonomik çelişkiler, paylaşımındaki adaletsizlikler, alt ve üst sınıflar arasındaki uçurumlar; bölgede yıllardan beri değişmeyen bir yazgının temrin vurgusuyla toplumsal yapıya işlendiğini görmekteyiz. Geleneksel bölge kentlerine hâkim olan sosyal mekân örüntüleriyle birlikte somut kültürel

miras birikimleri üzerinden kentler geçmişlerinden soyutlanarak, var olan sakinlerin sahip oldukları yaşanmışlıklar yeni kent düzeni içinde yabancılaştırılmıştır.

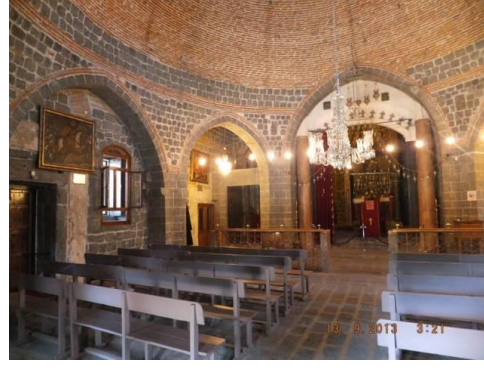
Dünyada bugüne kadar birçok ülkede bölgesel kalkınma amaçlı projeler yapılmıştır. Süregelen bölgesel kalkınma amaçlı bu projelerden farklı olarak, salt temel yaklaşımı sulama ve enerji (öncelikli) üretme projesi olan GAP; bölgeyi toplumsal ve tarihi kültürel yapı yönleriyle ikinci planda olma öngörüsünde hedeflenmiştir. İlk başlarda insan odaklı yaklaşımın en az düzeyde düşünüldüğü bir proje olarak, kentsel ve toplumsal yapının ürettiği kültürel değerleri, yeni bir bağlamda değerlendirilmesi kısa bir süre içerisinde bölge gerçekleriyle çeliştiği ortaya çıkmıştır. İnsan fitratının en önemli eserlerinden birisi olan kent(ler); tarihin her döneminde kuşatmalara, yıkımlara ve istilalara maruz kalmıştır. İnsanlık tarihi boyunca vuku bulan dışsal zorlamalara karşı, kadim kentlerin verdiği cevaplar, ürettiği sofistike çözümler; insanı diğer varlıklardan farklı kılan yönleriyle kentsel mekanın süregelen biçimleniş serüvenini ortaya koymaktadır.

İnsanlık tarihi her dönemde birçok sorunla dolu olmasına rağmen bu tarih, kentlerin suretlerinde yeşeren bir medeniyetler tarihi olmuştur. İnsanlığın yaratılışından beri ortaya çıkan gelişmeleri başka terimlerle ifade etmek veya ona yeni anlamlar atfetmek, birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda birçok tarihçi, düşünür, sosyolog ve antropolog; uygarlıkların varoluş nedenlerini, ortaya çıkışlarını, yükselişlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, başarılarını ve çöküşlerini günümüze değin tartışmaya devam etmektedir (Huntington, 2006: 47-48). Uygarlık tarihinden bu yana devam eden “değişimler/dönüşümler”, kentler üzerinden hayat bulmuş bir kavram olarak; kentlerin çok belirgin hak ve hukuk erkiyle korunan ortamında boy veren bir inşa sürecine tekabül eder. Latince kökenli dillerde uygarlık anlamını içeren “civilization” kent anlamına gelen “civitas”tan türetilmiştir. Bu kavramlara etimolojik olarak anlamlar yüklemek, sadece Batı kültüründe görülebilecek bir özellik olmayıp; İslam kültüründe de uygarlık anlamına gelen “medeniyet” kavramının kökeni, İslam inancıyla özdeşleşen bir kent olan “Medine” üzerinden nihai anlamına kavuşmaktadır. Uhrevi dünyamızı, kentlerin simgesel örüntüleriyle tanımlı bir dizgeye oturtan ve de insani tavrımızı en derinden etkileyen tarihi kentlerimiz (Bkz. Res. 4-5) modern kent yaşamına evrilmeye aşamalarında yaşadıkları yıkımları, günümüzün meta ve rant odaklı değerlendirmeleri için normal karşılamak; ortak aklın yarattığı geleneksel kentlerin mistik havasından uzak bir yaşamın yolunu açmıştır (Sami, 2005: 268). Coğrafi, tarihi, toplumsal yapı, etnik desen ve ekonomik şartları, Türkiye’nin diğer bölgelerinden farklı dışavurumları bünyesinde barındıran Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri; kendilerine özgü nitelikleri, bugünün küreselleşme kıskacı içinde yerelde koruyabilme mücadelesini vermektedir.

Resim 1: Mezopotamya Bölgesi ve Yakın Çevresi (K. Sami, 2010).

Ülkemizdeki kentler; toplumsal yapı ve iş kollarını sarmalayan küresel döngüleri aşabilme eriminde, geçmişinden gelen ezik düşünce mirasını aşabilmede zorluklar yaşamaktadır. Bölgede adil olmayan emek bölüşümü, dengesiz toprak düzeni içinde ekonomik ve sosyal yapı ilişkilerini sağlıklı bir çerçevede rasyonel bir çözümle buluşturmada; bugünün birçok sorun ortaya çıkmaktadır (Cem, 1995: 494-495). Kentlerin toplumsal kültür tezahürleri ve sahip oldukları sınırlar itibariyle özgürlükler sistemini kendi içinde barındıran karmaşık bir dizgeden oluşmaktadır. Kentlerin toplumsal ve kültürel temayüllerini oluşturan sistem, farklı bileşenler üzerinde biçimlenen faaliyet alanları beraberinde bir aidiyet duygusunu yaratmaktadır. Bu da kentlerin toplumsal katmanları arasında tekâmül eden maddi ve manevi bir zenginliği beraberinde getirmektedir (Demirkan, 2014: 17). Uzun bir tarihi geçmişin değerleri üzerinden tekâmül eden kent yerleşimleri, ait oldukları toplumun kültür mirasını değerlendirme yaklaşımında önemli bir rolere sahiptirler. Bu kentler; günümüzün kent politikaları içinde yakılan, yıkılan, yok edilen her parçasıyla insanlığın ortak hafızasında yer edinmiş olan kültür mirası günden güne yoksullaşmaktadır. Bu bağlamda, geçmişin zaman düzleminde yaratılan değerler hızla unutulmakta ve gelecek ise sıfır bir hafızayla yeniden kurgulanmaktadır (Kökten, 2014: 38).

Resim 2-3: Diyarbakır Surp Giragos Ermeni Kilisesi ve Diyarbakır Meryemana Süryani Kadim Kilisesi (K. Sami, 2013).

Kapitalist sistem örgüsü içinde ekonomik ve mekânsal gelişme süreçlerinde kültürü metalaştıran, belli toplumsal katmanlar ile kültürel ötekiyi dışlayan, onu görünmez kılmaya çalışan bir kent kültürünün ve yaşam tarzının giderek daha güçlü bir yöne evrildiğini görebilmekteyiz (Geniş, 2011: 56). Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) içinde yer alan baraj havzaları tarihi mirası değerlendirme ve kurtarma girişimleri, büyük umutlarla ortaya atılmış; ancak uzun erimli çabalar içermeyen bu yaklaşımlar neticesinde beliren yeni öngörüler büyük sorunlarla yüz yüze kalmıştır. Batı dünyasının uzun bir geçmişe dayanan çok boyutlu koruma politikalarının aksine, ülkemizde geçmişi çok eskilere dayanmayan koruma politikaları; kültürel değerleri tanımlamada ve onu gelecek kuşaklara aktarmada istenilen bir sonuca ulaşmakta zorluklar çekmektedir.

Resim 4-5: Dinsel değerlerle kimlik bulan Şanlıurfa Balıklı Göl (Halil-ür Rahman) ve Tarihi Kentin Kalbine Ur Gibi Saplanan Modern Bir Otel Binası (K. Sami, 2013).

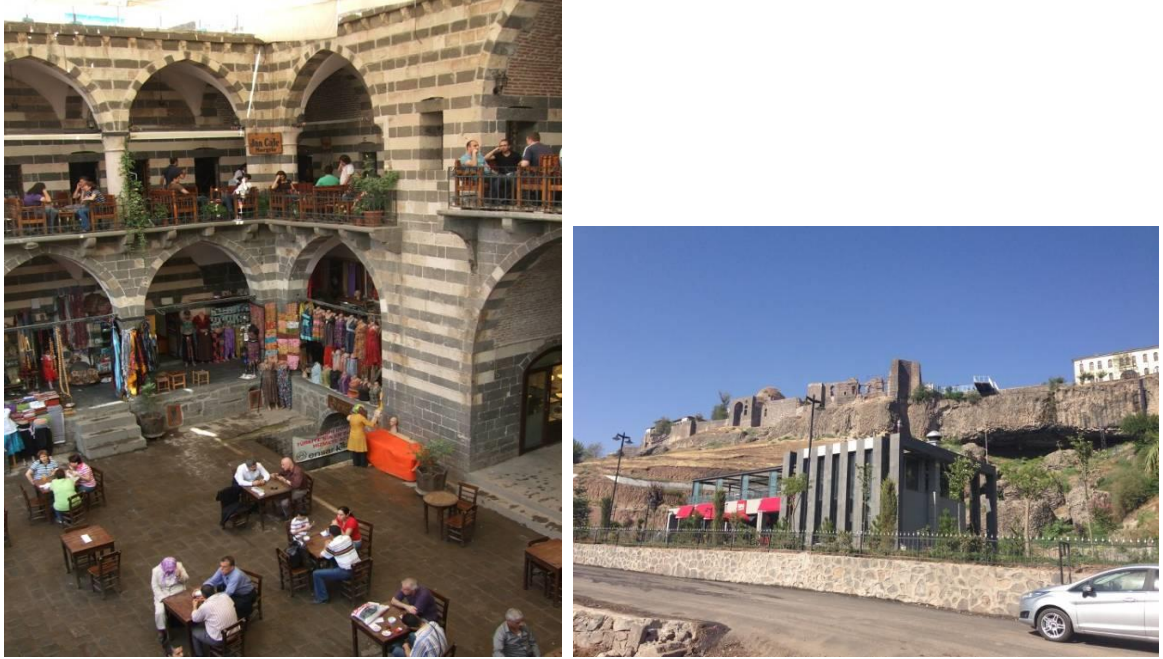
GAP Bölgesi tarihi ve doğal mirası koruma ve tespit uygulamalarının büyük bir çoğunluğu araştırma bulgularından yoksun, genel bir politikasızlık, yeterli olmayan yasal dayanaklar ve de koruma kurullarının dayatmacı tutumları nedeniyle de koruma kültürü istenilen bir düzeye ulaşamamıştır (Sami, 2005: 263). 1950'lerde başlayan öngörüsüz kentleşme hareketleri ile 1984'li yıllar sonrasında da bölgede ortaya çıkan toplumsal içerikli olaylar; GAP Bölgesi'nin kentsel dokularıyla birlikte doğal çevre ile insan temayülleri arasındaki hassas dengenin bozulmasını meşru bir hale getirmiştir. 20. yüzyıl boyunca kültürel mirasın anlamı; somut bir objede geçmişin yaşayan bir parçası ve somut olmayan değerler ve yaşayış biçimlerinin de farklı ifadelerini içerecek bir şekilde değişmiştir. Bugünün kültürel miras çerçevesi ise; geçmişe ait olan ekonomik, yaşamsal veya sosyal değerlerin seçilmiş bir bütünü olarak değerlendirilmektedir.

Resim 6-7: Fotoğrafçı Patrick Elie; Normandiya Çıkarması Sürecinde Çekilen Fotoğrafları 65 Yıl Sonra Aynı Yerden Yeniden Çekerek; Korunan Kültürel Mirasa Duyulan İnsani Saygıyı Yeniden Canlandırıyor (6 Haziran 1944).

Birbirlerinin kültürel ve toplumsal değerleri üzerinde uygarlıkların tezahür ettiği Mezopotamya Bölgesi; tarihsel derinliği olan birikimleri yapıyı çevreye yansıtarak, anıtsal ve sivil mimari örneklerinin yaşatıldığı bir bölge olmuştur. Bölgede birbirlerinin izlerini takip eden egemen kültürler; yerleşim alanları üzerinde inşa ettikleri simgesel değerleri geleceğe aktarmada önemli roller üstlenmişlerdir (Sami, 2008: 1105). İnsanın yaratılışından beri var etmeye çalıştığı temel uğraşlarından biri kültür üretme çabası üzerine odaklanmıştır. Bu çabalar bütününde ortaya çıkan yapı doku bağlamında “faniliğe” karşı da bir direniş olmuştur. Bu nedenle, kültür denilen olgu; her türlü uygarlığın kalıcılık taşıyan bir yanını meydana getirmiştir (Kökden, 2014: 40). Tarihi kültür varlıkları, dünyanın her yerinde görülebileceği gibi; yangınlara, depremlere, isyanlara, işgallere, savaflara (Bkz. Res. 6-7) ve bilinçsiz yıkımlara bir noktaya kadar dayanabilmektedir. Ama günümüzdeki gelişme süreçlerine bakıldığında ise; bu tarihsel direncin gitgide zayıfladığı ve çaresiz kaldığı ifade edilmektedir. Tarihi kentlerin merkezlerini oluşturan alanların metruk hale getirildiği ve birçok önemli yapı grubunun tecimsel depolara dönüştürülmesi bilinen bir gerçektir. Diyarbakır ve bölgenin diğer önemli kentlerinde yaygın olarak hanların kahvehanelere, kahvaltı salonlarına (Bkz. Res. 8-9) ve hamamların ise, depolara dönüştürülmesi ne yazık ki çok yaygın bir uygulamadır. Süregelen bu yıkımsal dönüşümlerle birlikte kültürel miras değerleri, kentlerin yeni bir kurguyla eskinin unutulmasında bir araç olarak kullanılması ve politik olarak da kültürel mirasa yeni anlamlar yüklenmesi; ulusal kimlikler kurgulanmasından veya desteklenmesinde tanımlanan kültürün, soyut ve somut kavramlar üzerinde yeni sorunları

beraberinde getirmesi kaçınılmaz olacaktır. Dünyada hiçbir uygarlık ortak bir manzumedan oluşan ve kendine özgü bir özelliği veya bir hareket alanı olmadan yaşayamadığı gibi, her uygarlık komşularıyla olan değişim ve etkileşim süreçleriyle yaşadığı oranda gelişir. İslamiyet uygarlığı, “susuz denizler” denilen mekânsal alanda yer alan çöller ve stepler boyunca ilerleyen kervanlar olmaksızın geliştiğini veya denizlere seferler yapmadan zenginleştiğini söylemek çok anlamlı gelmemektedir (Braudel, 2001: 41). Her toplumsal düzen yarattığı uygarlık kapsamında ekonomik, teknolojik ve nüfusa ilişkin verilere bağlıdır. Maddi ve biyolojik koşullar, uygarlıkların kaderi üzerinde sonu gelmez bir şekilde etki yapmaktadır. Fiziki koşulların değişmesi, ekonomik veya teknik alandaki dönüşümler; hem kültürel ve hem de toplumsal yapı üzerinde yeni etkiler ve değişimler yaratabilmiştir (Braudel, 2001: 49).

Resim 8-9: Kültürel Mirası Koruma Adına Birden Fazla Kafeyle İşlevlendirilen Diyarbakır Hasan Paşa Hanı ve Tarihi Surların Dibine Lokanta Olarak Kondurulan Modern Bir Bina (K. Sami, 2011/2014).

Dünyada ortaya çıkan kentsel dönüşüm süreçleriyle birlikte Türkiye’de kendi payına düşeni kapma da geri adım atmamıştır. Önemli kentlerin merkezi iş alanlarının çevresiyle birlikte alt kentlerde hızlı bir şekilde ortaya çıkan çöküntü temayüllerini tersine çevirmek için başlatılan soylulaştırma hareketleri üzerinden kentlerin kaderleri tayin edilmeye çalışılmıştır. Ülkemizdeki kadim kentlerle birlikte nice kentler; bu dönüşümler furçasında ortaya çıkan “yeni orta ve üst orta sınıflar” için kentlerin çeperlerinde steril ve kapıları kapalı lüks yerleşim alanları boy göstermiştir. Günümüzdeki kentlerin kaderlerini belirleyen büyüme kalıpları; süregelen kentsel çelişkileri, adaletsizliği, yoksulluğu ve katmanlar arasındaki eşitsizlikleri azaltacağı yerde; bu sorun sarmalını çetrefilli bir hale getirerek, uçurumun makasını daha da arttırmıştır (Tekeli, 2014: 66). Küreselleşme olgusuyla birlikte sadece ekonomik ve toplumsal yapıda değil, aynı zamanda da kentlerin fiziki ve topoğrafik yapıları üzerinde önemli dönüşümler kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır. Kapitalist sistem örgüsüyle ortaya çıkan bu dönüşümler; en fazla kültür olgusunu kendi sistemi içinde yeniden tanımlayarak, kendine icat ettiği yeni pazarlama teknikleriyle piyasaya sürmekte bir sakınca görmemiştir (Geniş, 2011: 52-53). Politik kentsel yıkımlar aslında yeni olana dair bir potansiyeli içinde barındırır, ancak bir yandan da eski olanın bellekten silinmesini beraberinde getirir. Yıkım ve değişimler; kentlerin gelişimi için kaçınılmaz olsa da, belleğin silinmesi kent için tam bir kâbustur. Kenti var eden, yaşatan ve ona manevi bir değer katan hikâyelerin toplamı; “toplumsal bellek” olarak hep ifade edegelmiştir.

2. GAP BÖLGESİ VE TOPLUMSAL YAPI

Bölgeler arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi; doğal kaynaklar potansiyeli yanında sahip olduğu genç nüfus açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Var olan bu potansiyele rağmen, bölge sosyo-kültürel, kentsel refah düzeyi ve iktisadi yapısıyla ülke gelişmişlik düzeyinin çok altında yer almaktadır. Son 25-30 yıl içerisinde kırsaldan bölge kentlerine yönelen iç göç, toplumsal ayrışma ve kentlerin maruz kaldığı fiziki yıkımlar yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bu nedenle bölgenin önemli kent yerleşim merkezleri yüz binlerce ifade edilen kırsal göçün baskısı altında yaşamaya devam etmektedir (Sami, 2011: 270).

Bölge kentlerine Türkiye ölçeğinde bakıldığında, bu kentlerin gelişme merkezlerine odak olan Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin ve Batman il merkezleri; kalkınma ve kentsel gelişme alanları iç göçle birlikte bölgenin yığılma merkezleri olarak ifade edilmektedir (Sami, 2008: 1105-1106). GAP Bölgesi 1984'lerden sonra, toplumsal ve politik nedenlerden dolayı ortaya çıkmış olan şiddet ve terör sarmalı, tarifi çok zor olabilen sorunları beraberinde getirmiştir. Süregelen bu sorunların bir bölümü durağan hale gelmekle birlikte kırsal bölgelerde sayıları milyonlara varan bir iç göç sorunuyla yüz yüze kalmıştır. Sosyal disiplinler öngörüsü içinde yeterli bir düzeyde yer bulamamış olan zoraki iç göç olgusu, bölgenin önemli kentlerinde fiziki ve toplumsal yapı üzerinde olağanüstü yeni yükler getirerek, kentlerin merkez çeperlerinde farklı yerleşim örüntülerinin önünü açmıştır. Kentlerin ontolojisini var eden geleneksel tarihi doku alanları, öngörüsüz iç göç yığılmalarıyla kentleri tanımsız bir mecranın içine sokmuştur. Göç, şiddet ve terörün meydana getirdiği toplumsal yapıdaki çözülüş süreci çevresel boyutta mevcut yerleşim alanlarını nitelik ve nicelik olarak değişime zorlamış ve kentlerin suretlerinde tanımsız mekânsal kimliklerin önünü açmaya neden olmuştur.

Doğu Bölgelerinde, Cumhuriyet'in kuruluş sonrası ortaya çıkan isyanların mülkiyet üzerindeki etkisi, isyana katılan veya destek veren büyük toprak sahiplerinin topraklarının ellerinde alınması ve dışarıdan getirilen göçmenlerle, doğu bölgelerinde var olan toplumsal yapı ıslah edilmek istenmiştir. Ani ve planlı bu değişimler; başka yerlerde olduğu gibi bölge kentlerinde de kentleşme sürecine etki yapmayıp, salt kent ve yakın çevrelerinde demografik bir büyümenin önünü açmıştır (Sami, 1999: 34). Toplumsal sınıflar ayrıtında katmanlar arasında gelir ve yaşam tarzı farklılıkları uçurumsal bir boyuta vardıkça, kültürel ve toplumsal çelişkiler derinleşmekte, yaşam alanları daha da birbirinden uzaklaşmakta ve insani ilişkiler farklı mecralar üzerine odaklanmaktadır (Geniş, 2011: 52).

Kentlerin ortaya çıkışından bu yana, ortak kabuller manzumesi etrafında biçimlenen sorumluluk ve yarar gözetme duygusu atfedilen şehirler; ahlaki ve geleneksel birlikteliğin paylaşıldığı yerler olmuştur. Geçmişin potasında asırlar boyu paylaşılmış olan bu değerlere karşın; maddi olarak bolluk içinde, ama manevi ve fiziksel mekânda dışlanmış yeni kentsel yerleşim alanları üzerinde şekillenen yerleşim dokuları; burjuva kesiminin acıklı bir karikatürü olarak kendine bir yer edinmektedir. Bu kesimler, kent merkezlerinden ya da kent çeperlerinde gelebilecek bir saldırı kuşkusuyla kendi kümesi içinde hapsolmuş bir şekilde mutlu olmayı düşlemektedir. Yaşamlarını idame ettikleri devasa sitelerin dış kapısından gerçek hayata katıldıklarında, bütün güvenlik duyguları kendiliğinden yok olmaktadır. Kapitalist piyasa koşulları herkesi birbirine yabancılaştırdığı gibi; bu korunaklı yerleşim bölgeleri de gerçek hayatın idame edildiği alanlardan keskin bir şekilde ayrılarak yabancılaşmaktadır (Sami, 2011: 272). Yenidünya düzeni içinde kimliklendirilen kentlerin suretlerinde beliren görünüm ve ortaya çıkan değerlendirmelerde, kentsel mekânların bütüncül bir karakterden uzaklaştığı; birbirinden ayrık ve yabancı parçaların maddi çıkarları üzerinden ortaya çıkan bir kolâjdan ibarettir.

Kentin zihinsel dünyasında baskın bir hale gelen günümüzdeki dağınık ilişkiler, yerel ortak düşüncüyü zayıflatarak; birbirinin aynı, kimlikten yoksun, duygusal ve de aidiyet bağlarından neredeyse tümüyle kopuk bir hal almıştır (Aytaç, 2013: 160). İlkel insandan günümüze değin, bireyin toplumsal yaşamı algılamada kendi toplumsal grubuyla birlik oluşturduğu kabuller; doğal çevreyle barışık bir ortam öngörüsüyle yapay çevre donatılarını oluşturagelmıştır. Bu da insanın fitratında yeşeren değişim arzusunu ortak bir akıl manzumesi etrafında şekillenmesiyle sürdürülebilir olduğunu bizlere göstermiştir. Toplumların sosyal

kültürel katmanlarını meydana getiren erk, her zaman değişik kültürlerle sosyal ve iktisadi bağlarını hiçbir zaman göz ardı etmemiştir.

Yapılı çevre ile fiziki coğrafya arasında inşa edilen uyumsal birlikteliğin bir sonucu olarak, tarihi kentlerin dışavurumlarında temsiliyet sağlayan simgesel doku alanları, insan algısını dışlayıcı bir gücün mahkûmu olmamayı tercih etmiştir (Ayvazoğlu, 1992: 770-772). Günümüzün kentleri üzerinden yoğun bir şekilde, yeni yerleşim bölgeleri inşa edilmektedir. Bu üretimlerle birlikte ortaya çıkan özel ve kamusal mekânlar; insanların dingin ve durağan dünyalarını ezen ve kendi aralarında olması gereken insani bağları koparan bir şekilde gelişmekte ve insanlara yeni bir dünya nimetiymiş gibi sunulmaktadır. Kentlerin toplumsal düzenlerinin inşasını sağlayan “yeni erk”, toplumsal katmanların geçmişlerinden beslendikleri kökleri budayarak, inşa ettikleri steril siteler ve metanın gücüyle kutsanan yerleşim alanları üzerinden yerel gücü kendi içinde parçalı bir yapıda güçsüz hale getirmiştir.

GAP Bölgesi'nin toplumsal yapı desenini oluşturan kentlerin tarihsel süreçte sahip oldukları yerel olanaklar, bu kentlerin yerleşim dokularını özgün bir yapı düzeni içinde gelişmesine olanak vermiştir. Bu tarihi döngüler içerisinde tanımlanan kentsel ve yerleşim örüntüleri; toplumsal bellek ve kültürel kodlar bağlamında sürdürülebilirliğe bir hayat sağlamıştır. Özellikle ortak aklın temsiliyetini sağlayan toplumsal güç; yaratılan yapı çevrede kendi kültürel değerlerini mekânsal kurgu içinde gösteren yapıların (cami, Pazar, kilise, sinagog, ev ve sivil mimari örnekler) ön planda olmasını sağlamıştır (Sami, 2011: 262). Süregelen bu değerlerin tevatüründe kimlik bulan anıtsal ve dini yapılar ile toplumun kültürel ontolojisini temsil eden kentsel simgelerin günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Tarih boyunca bir medeniyetin var ettiği değerlerin yayılması, yarattığı kültürün toplum hafızasında yer edinen etki gücüyle orantılıdır. Kudretinin toplumsal yansımasıyla yeşeren değerlerini, uygulamalarını ve kurumlarını başka toplumlara aktarmada bir sakınca görmemiştir (Huntinton, 2006: 124). Bütün kültürler zaman düzleminde bazı değişimlere ve etkilere maruz kalabilmektedir. Başka kültürlerle sağlanan ilişki ve toplumlarda doğal bir gelişmenin sonucu ortaya çıkan yeni temayüller; toplumun kendi temel değer yargıları kapsamında kalması şartıyla bir diğer kültürden belli oranda etkilenmektedir. Toplumsal katmanların değer yargılarıyla çelişmeyen görüşleri zaman içinde benimseyebilirken, çelişenleri de hep ret etmiştir. Çoğulcu bir açıdan kültürel etkileşimler değerlendirilirken aslı değerler kaybedilmediği sürece; kültür özünü ve benliğini korur. Bu etkileşim sürecinde seçme hakkının ortadan kalktığı durumlarda ise, temel değerler değişebilir ve ortak kabuller ortadan yok olabilir. Döngülerin sarmalında ortaya çıkan bu süreçle birlikte kültürsüzleşme denilen olgu da meydana çıkabilmektedir. Türkiye, bu bağlamda 200 yılı aşkın bir süreden beri böyle bir kültürsüzleşme süreci içinde beliren yozlaşmalara karşı mücadele vermektedir (Cem, 1995: 517). Zaman düzleminde toplumsal katmanlar kümesinde kelimeler gibi anlam kazanan kültür; belli bir toplumsal gerçeklikten ziyade, daha çok geniş kronolojik alanlara yayılmakta, bunları gerektirmektedir. Kültür, yaşamına değer kattığı ve harekete geçirdiği toplum katmanlarının yanında, daha çok yavaş değişim sürecine maruz kalmaktadır (Braudel, 2001: 49).

3. KENTLİLEŞME VE İNSANİLEŞME

Tarihi kentler, oluşum süreçleri itibarıyla bir önceki kültüre egemen olma mücadelesi içinde güç kazanan yönetsel erk(ler); yerleşim alanları üzerinde spontane dokular oluşturarak, kentsel örüntülerin kurgusal düzenlerini tanzim edegelmişlerdir. Buna karşın, 21. yüzyıla sorunlu bir şekilde giren gelişmekte olan ülkeler; günümüzün kural tanımayan küreselleşme döngülerinin yarattığı değerler düzleminde, belirledikleri ölçütler etrafında şekillenen mekânsal yerleşim alanlarını merkeze koyarak, kentlerin geçmişe dayalı kolektif hafızalarını yok saymada bir sakınca görmemişlerdir. Bu yaklaşımların sarmalında, tarihi ve insani değerleri silikleşmiş kentlerin “kültürel miras imgeleri” üzerinden yeni bir pazarlama maharetiyle yorumlanan küreselleşme aklı; ortak bir değerini yeni düşüncesi olarak piyasaya sürülmektedir.

Uygarlık birikiminin inşa ettiği hafıza üzerinden sosyal, iktisadi ve kültürel değerleriyle birlikte çevresel koşulların sürdürülebilirliği üzerine ortak aklı benimseyen ülkeler; geleceğe daha sağlıklı bakabilmek için “geçmiş” kavramının bugünlere nasıl ve hangi aşamalardan sonra

geldiğini, sağduyulu bir şekilde yorumlayabilmektedir (Sami, 2005: 264). Ancak günümüz dünyasını tahakkümü altına alan küreselleşmeyle birlikte atbaşı giden en büyük sorun; yerel ve bölgesel özellikleri ihtiva eden renklerin ortadan kalkmasını sağlayan tanımsız çelişkilere. Farklı yerlerde veya farklı kültürler içeriğinde bir yaşamı benimseyen toplum katmanlarının küreselleşme hareketlerinin baskısı altında türeyen “tek kültür” egemenliği; yaşadığımız dünyada insani uzlaşıları dışlayan ve kimliksiz kentlerde yaşamayı kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmektedir (Oktay, 2011: 9). Katlanarak süregelen bu sorunların odağında; metanın kutsallığına dayalı ve insani şehir değerlerinden uzak, yeni kent politikalarının tahayyülünde vücut bulan bu eğilimler üzerinden kente bütünsel sosyo-mekânsal oluşum olarak bakmak veya sınıflar arasında sosyo-mekânsal farkı ve mesafeyi azaltmak gibi yaklaşımlar, kendine yer bulamamaktadır (Geniş, 2007: 70). İnsani kenti fitratına koyan kabullere karşın, metanın gücüne dayalı ve toplumsal aklın dışında yer alan bölgelerde; güvenli adacıklar oluşturma ve steril toplumsal sınıfların mekansal, ekonomik ve kültürel temayüllerine göre bir hayat tarzı oluşturma çabaları günden güne artmaktadır. Avusturyalı ressam Hundert Wasser (1958)’in dediği gibi; “herkes inşa edebilmelidir, daha doğrusu içinde yaşadığı dört duvarın gerçek sorumluluğunu yüklenilebilir bakımından inşa etmek zorundadır. Çünkü tavukların kümesi, köpeklerin kulübeye tıkıştırıldıkları gibi, insanoğlunun da herhangi bir barınağa sokuşturulmaktan kurtulması gerekir”.

Dünyanın birçok değişik ülkesinde, kentlerin şimdiki durumuna ilişkin ortaya çıkan rahatsızlık duygusu olağanüstü boyutlara varan bir düzeydedir. Kendini kentle özdeşleştirmek, kenti yalnızca konut, işyeri ve ulaşım ağları sunan bir şey olmadığını tahayyül etmek, onun politik düzlemdeki gücüne karşı bir yaklaşım geliştirmek; kent sakinlerinin arka planında yer almaktadır (Helle, 2014: 71). Bir kentin tarihi dokusuna, somut/somut olmayan kültürel mirasına baktığımızda veya kentlerin geçmişinden süregelen bir şeylerin var olduğunu düşündüğümüzde; evet bu kentler kendi kendine yaşamaya devam etme kudretine sahipler diyebiliyoruz. Bu nedenle kent, insanın kendi yaşam döngüsünü çevresel dokuyla birlikte meydana getirdiği fiziki ürünün en karmaşık hali olarak nitelendirilmektedir. Bu yoğun ilişkiler sistemi içinde kentin ilk yapı taşı olan ev, insanın barınma ihtiyacının bir ürünü ve aynı zamanda da ailenin bekasını ve yakın çevresiyle olabilecek toplumsal ilişkilerini temsil etmektedir.

GAP Bölgesi’nin tarihinden süregelen kentsel yapı örüntüleri ile toplumsal yapının ortak kabulünü belirleyen süreçler bağlamında kültürel manzumeleri zayıflatan feodal ilişki ağlarına yönelik sosyolojik analizlerin yeterli bir düzeyde elde bulunmadığı için; 1950’lerden sonra ortaya çıkan kentleşme hareketinin, bölge halkının değer yargılarına tezat olma gerçeği var. Üretim araçlarındaki dengesizlik, toprak dağılımının adil olmayan yapısı, toplumsal olaylar nedeniyle bölgesel iç göçler ve yoğun bir şekilde yaşanan yoksulluk, tarihi kentlerin tanınmaz bir şekilde değişimine önyak olmuştur.

Öngörülü toplumlar, demokrasinin kuralları içerisinde kendi sorunlarına çözümler üretirken; “insani şehir”lerin gelişmesini merkeze yerleştirip, yeni politikalar bağlamında tarihsel mirasa, doğal değerlere, insan haklarına ve de hukuk devletine riayet etmenin gelecek için ortak bir akıl belirlemede ne kadar önemli olduğunun farkındalığını hep görmüşlerdir. Bu süreçlerin kurgusunu belirleyen değerler, ahlaki olmanın ötesinde deontolojik kabuller etrafında şekillendirilmiştir (Tekeli, 2014: 68). Dünyada gelişmekte olan ülkelerle birlikte gelişmemiş ülkeleri sarmalayan yoksulluğu belli bir düzeye getirmek konusunda ileri sürülen söylemler; demokrasinin oldukça sorunlu olduğu bu tür ülkelerde oldukça moda (Amin, 2003) görülürken, ancak GAP Bölgesi’nin toplumsal yapısına hakim olan siyasi, ekonomik, kültürel ve mülkiyete dayalı sorunların yarattığı çelişkileri önlemede beliren yaklaşımlar; klasik iç kapanık politikaların dışında sorunları akademik bir yaklaşımda ele almanın ötesinde bir yol izlemektedir.

Kent hayatı, insanın iç dünyasına tanıdığı özgürlüğün bir diğer önemli alanı olarak dış vuran düşünsel özgürlük (Demirkan, 2014: 20) kapsamına dâhil olan kent sakinleri, karar vericiler ve erki elinde tutan yerel politikacılar; kentin kültürel, toplumsal ve ekonomik yapısında kendi güçleri nispetinde bir etkiye sahip olabilmektedirler. İnsanın kolektif yaşamışlıklarıyla ortaya çıkan değerlerin dışında, kendi güçlerine bir sınır koymadan ilahi

kurallar manzumeleriyle toplum katmanlarına yön verenler; öteki dünyada arzulan mutluluğa erişmenin yolunu mutlak egemenliğe itaat etmekte geçtiğini kabul ederken; bu güçler farkında olmadan kent hayatı üzerinde yeni çelişkilerin ve yeni sorunların önünü açmışlardır. Bu temayüller, dini kabuller üzerinden dile getirilmesine karşın, nizami kent hayatında; özgürleşme, farklılaşma, dünyevi bir karakter çizmekte ve aynı zamanda ilişkiler potasında kolektif bir insanileşmeyi beraberinde getirebilmektedir. Nietzsche'nin şu yaklaşımı demografik olarak büyüyen kentlerin daha da büyük olma arzularını ve insan belleğini yok sayan durumlarını şöyle açıklar; "Ey Zerdüşt, burası büyük kent: Burada hiçbir şey bulamaz, her şeyini yitirirsin. Ne diye bu bataklıktan geçmek istersin? Ayaklarına acı! Kentin kapısına tükürsen de geri dönsen! Burası yalnızların düşünceleri için cehennemdir... Bu büyük kente, bütün ayak takımının birlikte köpürdüğü bu büyük çöplüğe tükür" (Kızılçelik, 2005: 140). Toplumsal yapının dokusunu yaratan birey kendi çevresiyle ilgili kararların oluşturulmasına bir katkı sağlayamıyorsa, o çevrenin duygusal ortamından koparak, kendini ötekileştirilmiş olarak görür. Hâlbuki toplumsal grubun bileşenleri, yaşadığı çevrenin havasını, suyunu, toprağını ve doğasını benimsediği oranda; sosyal, politik, yönetsel ve kültürel ilişkilere katılımıyla doğru orantılıdır. Bu bağlamda kentlerin toplumsal ve kültürel kabulleri bütününde kendinize ait bir değer göremiyorsanız; yaratılan karmaşık yapıyı sahiplenmek ve kent üzerinde bir aidiyet duyma şansız ortadan kalkar (Gögebakan, 2011: 205). Kadim kentler üzerinde insan ilişkilerine baktığımızda ise; farklı gelir grupları mekânsal ayrışmayı kendi yapısı içinde özümseyen bir kent kültürüyle yaşamayı tahayyül etmekte ve bu mekanizmaları güçlendirecek ortak akla ve mekânsal düzenlemelere destek vermektedir.

Tarihsel süreç döngüleri içerisinde insanın yaratımlarıyla anlam kazanan dünyayı ve onun etkisiyle kodlanan şeyleri temsil etmenin bir biçimi; egemen ortak bir zihniyet üzerinden toplum bileşenlerini harekete geçirerek, kendine bir temsiliyet alanı bulmaktan geçer. Bir toplum, belli bir anın olaylarına, bu olayların onun üzerindeki etkilere, onu almak zorunda kaldığı kararlara karşı tepkisi; ortak bilinçaltından fıskıran ve çoğu zaman formüle edilmesi olanaksız olan bu emirlere tabi olmak şeklinde gelişmektedir (Braudel, 2001: 53). Kentlerin zaman içinde özgün yapılarını belirleyen niteliklerini yitirmeleri, salt coğrafi bir genişleme boyutunda sınırlı kalmayıp, aynı zamanda yeni kentsel yaşamın yıkıcı bir şekilde insani niteliğini yitirmesi, bir arada olma bağlarını zayıflatması ve tarımsal yaşamın doğal mecrasından uzaklaştırılması anlamına gelen nihai bir sonucunu ifade etmektedir (Bookchin, 1999: 8-11). Eski Mısır uygarlığı Hiyeroglif yazılarında, "kent" ve "ana" kelimelerinin aynı sembollerle gösterilmesi; kentin sofistetike yaşamında sıcak, sarmalayıcı ve kucaklayıcı bir değer atfedilmektedir (Oktay, 2011: 11). Kurt D. Vierecke, yaptığı çok boyutlu bir araştırma sonucunda kentsel temsiliyetin örüntüleri içinde yer alan konut üzerinde bir aidiyete sahip olmak, üstelik yapı biçiminden bağımsız olarak daha fazla komşuluk ilişkisi sağladığını ortaya çıkarmıştır (Helle, 2014: 72). Kentlerin kutsallığı üzerinde örnenleşen mekânlar; bireye zihinsel dünyalarında sosyal ilişki ağları sağladığı ve de bu mekânların kültürel temayüllerini özümseyebildiği oranda, ona duyulan aidiyet daha güçlü olabilecektir. Mekânın kullanımında ortaya çıkan bu değerlerin özgürce gerçekleşebilmesi, sürekli ilişkilerin kolektif bir şekilde hayat bulmasıyla arzulan hedeflere ulaşabilme şansı ortaya çıkabilecektir. GAP Bölgesi'nde vuku bulan zoraki iç göç, bu değerlere tezat bir şekilde gelişerek, "insan-mekân" ilişkilerinde derin yaralar açarak, kentleri bir sorun sarmalının içine atmıştır. Bu toplumsal sorunlar, yıllar itibarıyla büyüyerek yerel bir ölçekten ulusal bir konuma evrilerek, yeni bir yapıya bürünmüştür. Öngörüsü olmayan bu sorunlarla birlikte şekillenen bölgesel iç göç hareketleri; "kent ve kır" ağırlık merkezleri üzerinden kentlerin başına yeni sorunlar açarak, farklı dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm süreçleri, basit ve biçimsel bir dönüşüm olmayıp; siyasi, sosyal ve kültürel etkileri uzun yıllara yayılabilecek etkileri içermektedir. Bölgenin yeni toplumsal düzen örgüsünde ortaya çıkan bu oluşumlara karşı; kent sakinleri yeterli bir direnç gösteremedikleri gibi, birey ve toplum katmanları arasındaki ilişkilerde yeni çelişkilerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Sosyal sistem ağları, olağanüstü koşullarda belirgileşen yeni dönüşümler kurgusunda, "insani kentler" in çehresini farklı mecralara yöneltmiştir.

Kırsala dayalı zoraki göç, bölge kentlerinin sorunlu yapılarına eklemlediği gayri insani koşullar; kentlerin kırılğan olan sosyo-kültürel ve iktisadi yapılarına olumsuz etkiler yaparak, kent adına ortaya çıkabilecek tüm olumsuzlukları günümüze kadar taşıyabilmiştir. Bu yeni kentleşme politikaları bağlamında toplumsal geçmişlerinin ne olduğunu iyi tahlil edemeyen ve de bu değişimlerle bağları kopuk bir şekilde tanışan yerel kültür; zamanın uzamı içerisinde ontolojik değerlerini yitirmek zorunda bırakılmışlardır (Sami, 2008: 1115). İnsanlar uygarlık yaratımları içerisinde yaşamlarını idame ederken; kentin kurgusunu belirleyen iddialara, isimlere, anılara, umutlara, teolojik temayüllere ve insan sevincini paylaşabildiği oranda mekânsal birlikteliği sürdürmeyi tercih etmektedir. GAP Bölgesi'nin kadim kentleri tarihin her döneminde, insanın fıtratiyle barışık olan doğal ve yapılı çevre içinde geleneksel kabullerin hayat bulduğu alışkanlıklarla örülen yerleşim alanları, sakinlerin ilk tercihler arasında hep yer bulmuştur. Bu kentlerin mekânsal yerleşimlerini belirleyen semtlerin büyük oranda sosyal ve ekonomik dayanışma birlikteliği içinde tezahür ederek, gelişmeler gösterebilmiştir. Yoksullar ve düşkünler; mahal zenginleri tarafından desteklenen toplumsal kümede kendilerine bir yer bulabilme fırsatını hep görebilmişlerdir.

Kentler tarihi boyunca dünyanın farklı bölgelerinde, kuşatmalara, engellere, yıkımlara ve kültürel yozlaşmalara hep maruz kalabılmışlardır. Bu kuşatma eğilimleri, kent kültürünün sınır tanımayan gelişme süreçleriyle birlikte kırsal kesim üzerinden belirginleşen farklılıkların yarattığı ayrışmalar nedeniyle daha da keskin bir hal almaktadır. Kentlerin bir özgürlük alanı olarak hayat bulmaları üzerinde güçlenen yeni kültürel edimler, kırsal toplum yapısı üzerinde geleneksel bağları yok ederek gücünü ortaya koymaktadır. Kırsalın kentler üzerinde yarattığı dışsal kuşatma bir anda içsel bir kuşatmaya dönüşerek, kentleri tahakkümü altına almaktadır (Demirkan, 2014: 21). GAP Bölgesi kentleri, son yıllarda yaşadıkları dönüşümlerle birlikte kırsal nüfusun yoğun bir göçü etrafında şekillenmeye başlamıştır. Kırsala ait kimliği yitirmek zorunda kalan kitleler; geleneksel kentlerin çeperlerinde fiili bir kuşatma çemberi yaratmışlar. Bu kuşatma, kendilerini bir bölge içinde ayrıştırıcı bir özellik kazandırdığı gibi, farkında olmadan kentin var olan hayat tarzını da kuşatma altına almıştır.

Kent örüntülerini zamanın uzamında belirleyen ve ilişkilerinde manzumeler çıkaran mekânsal örgü; toplumsal deneyimlerde bir birliktelik zemini oluşturabilmektedir. Bu düşüncelerden hareketle mekânsal örgünün taşıdığı kültürel içerik, ahlaki sınır, toplumsal cinsiyete dayalı roller, sosyo-ekonomik ağlar ve de politik dışavurumlar itibariyle insanları bir pota içinde buluşturarak; onlara aidiyet bağlamı, ortak tasavvurlar, yeniden bakma biçimleri ve yeniden yorumlama fırsatları kazandırır (Aytaç, 2013: 140-141). Kadim kentlerin yerleşim örüntüleri bütününde genel güzellikleri dışı vuran çeşitlilik, ilerleme, özgünlük, zenginlik ve sonsuz bir devinim hâkimiyeti var. Bunlar zamanın uzamında ortak kabuller potası içinde filtre edilerek ortaya çıkan sonuçları ifade etmektedir. Bu çoğulcu değerlerin kabulü insani bir yanı temsil eder ve bunu durmadan kendilerini bağlayan bir bağ olarak benimsedikleri uhrevi gücü; simgesel kabullerine katarak, toplumsal hayatlarına yön vermeyi arzu ederler. Buradan simgesel kalarak; her ruha, her zekâya, her düş gücüne dokunabilen ve bununla beraber doğası gereği kolay anlaşılabilen yapılar bütünselliğini ortaya koymuşlar (Hugo¹, 2014: 65). Geçmişin sihirli denilebilecek kültürel miras gücünü sadece korumakta olan şeylerin kendi öz heybetinden kaynaklı ve kentlerin sanatçılarca yapıldığı bir dönemi yaşayan simgeleri olmalarından değil, her şeyden önce, bu mirasın temsil ettiği kimlikten ileri gelmektedir (Shaukland, 2014: 24).

Ülkemizdeki sivil mimarının en iyi örneklerini GAP'ın yerleşim dokularını temsil eden kentlerin suretlerinde vücut bulduğunu söylemek, çok abartılı bir düşünceyi bağlamında taşımamaktadır. Bu kentlerin kadim dokuları üzerinde insani değerler, mekânsal mahremiyetin fiziki suretinde tanımlarken; sosyal yaşam, dinsel kabuller, ahlaki ve kültürel alışkanlıklar bağlamında kentlerin fıtratını ortaya koymuşlardır. Bu değerler bütünü içinde, kentlerin varlıkları asırlara referanslaşan konut (ev) ve onun mekânsal işleyişiyle birlikte var olmuş

¹ Not: Notre-Dame de Paris, Kitap V, Bölüm 2: Bu unu öldürecek, özgün bas,m,n (1831) metninde 8. bas,mda (1832'de) eklenmi tir. (Victor Hugo, Romans, Coll. Intégrale, ed du Seuil, T, I, pp. 300-304) Paris üzerine olan son metnin tamamı, III, kitapta, 2. bölümde; Ku bak, , Paris (pp.282-287).

yaşam tarzı; geleceğe aktarılacak geleneksel mimari kabullerin ontolojisini doğal çevrede hayat bulmasına olanak vermiştir (Sami, 2008: 1103).

4. GAP'IN KADİM KENT(LER)İ VE KÜLTÜREL MİRAS

GAP Bölgesi'nin önemli kent merkezleri ile çeperlerinde yoğunlaşan bölgesel iç göç nedeniyle, bu kentler hızlı bir şekilde nüfus almakta ve bir o kadar da Türkiye'nin batı kentlerine nüfus akışını sağlamaktadır. Bölge kentlerinin yüzyıllardır meydana getirdiği "mimari kentsel yerleşim dokuları"; bu hızlı göç nedeniyle ortaya çıkan yeni bir yapılaşma serüveninden nasibini aldığı gibi, özellikle en büyük tahribatın tarihi kentsel dokular üzerinde gerçekleştiğini görebilmekteyiz. Tarihi bir geçmişin yüzyıllara dayalı birikimleriyle oluşan bu değerler üzerine yeniden kurgulanan yapılandırma politikaları, geleneksel yerleşim ve kültürel değerleri dikkate almadan; iklimsel, topoğrafik ve tipolojik ilkelere duyarız ve salt barınmaya dayalı uygulamalar, bölgenin mekânsal yerleşim kültürüne tezat bir şekil de gelişme göstermektedir.

Resim 10-11: Havadan Çekilen Tarihi Diyarbakır Kentiyle Birlikte Surlarının Görünüşü ve Şair Cahit Sıtkı Tarancı'nın Evi (K. Sami, -, 2005).

Mezopotamya uygarlığının tarihsel izleri üzerinde inşa edilen mirasla bir kimlik kazanan GAP Bölgesi'nin kadim kentleri; yaratılan mekânsal doku bağlamında, mimarlık, düşünsel yapı, sanat, kültür, tarih ve sosyal yapı bileşenlerini bir harmoni içerisinde harmanlayarak günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kadim kentlerin yapı taşlarını ören değerlerin özünde yüz yıllık çabaların kudreti ve yaratılan her bir simgenin kentlerin temsiliyeti üzerinde bir tarihsel anlamı var. Kadim kentleri, zamanın ruhu (zeitgeist) bağlamında değerlendirdiğimizde, bir harf olan Diyarbakır surları ve ona eşdeğer evler; bir hece olan Mardin kent dokusu; bir kelime olan Gaziantep Zeugma antik kalıntıları ve nihayetinde bir cümle olan 12 bin yıllık Şanlıurfa Göbeklitepe (Bkz. Res. 10-11; 12-13; 14-15) GAP Bölgesi'nde yer almaktadır. Bu da tüm insanlık tarihinin bugüne kadar gelmiş geçmiş kültürel ve çoğulcu bir miras manzumesinin toplumsal hayatımızdaki yerini ifade etmektedir.

Tarih, yaşamın her aşamasında bireyin toplumsal düzen içinde yaşanmışlıklarını kültürel kodlarla anlamlandırma adına; zamanın akışına girdiler sağlayarak, geleceği geçmişin fitratı üzerinden yeniden düzenleyebilme kudretini ifade etmektedir. GAP Bölgesi, toplumsal ve kültürel ilişkiler bağlamında yaratılan kentsel dokuların "zaman-mekân-doğa" kavramlarıyla ağlar kuran ve tarihsel düzlem akışı üzerinde nasıl geliştiğini tahayyül etmemiz; bölgede toplumsal ve kentsel yapının hangi merhaleleri yaşayarak geliştiğini bize gösterecektir. Bölgede geleneksel kent yaşam alanlarını tanımlayan mekânsal dokuların dayandığı değerlerin bölgesel iç göç ve toplumsal karşılığı olmayan politikalarla nasıl tüketildiğini ve bu kentlerin morfolojisine hâkim olan simgelerin nasıl yok edildiğini anlamak, o kadar zor olmasa gerek (Sami, 2008: 1103). Kentlerin ortaya çıkışını belirleyen ve fiziki dokular dizgesini oluşturan toplumsal, kültürel, dinsel ve tarihsel arkeoloji miras; kadim kentlerin örüntüleri, renkleri, görünüşleri ve derinlikleri bütününden vücut bulan ortak kabulleri dışa vurur.

Her kentin kendi tarihsel döngüleri içinde hayat bulan yaşanmışlıkların kent suretleri üzerinde çok farklı hikâyeleri vardır. Bu kentlerin mekânsal yerleşimleri üzerinde akıp giden ve bazılarında da yok olan ilişki ağları ile toplumsal hafızada bırakılan izler; kültürel mirasın hangi merhaleler içinde geliştiğinin tarihsel bir kronolojisi gibidir (Aytaç, 2013: 140). Bu yönleriyle kentlerin nirengi noktaları olarak tanımlanan kamusal ve özel kent mekânları, gündelik hayatın akıp gittiği yerler olmanın ötesinde; tarih, kültür, gelenek, ortak temayüller, kimlik ve bellek gibi kavramları kendi bünyesinde barındırır. Bu nedenle tarihi kentsel mekânların sosyo-kültürel yüzleri olduğu gibi tinsel değerlerle beslendiği, insanlarla ilişkiler yaşadığı, sosyal sınırlar bağlamında ise dışındakilerle daimi ilişkiler kurmada yeni arayışlar içinde olduğunun derin izleri vardır.

Resim 12-13: Mardin Tarihi Kent Dokusundan Bir Parça ve Antik Mardin-Dara Kent Kalıntıları Üzerinde Kondurulan Bir Köy Evi (K. Sami, -, 2009).

Kentlerin kendilerine özgü kültürel miraslarını tanımlayan ve de toplumsal hafızada yer alan semboller bütününde, geçmişe ait değerleri bugünlere kadar yaşatabilme inancı hep var olmuştur. Diyarbakır'da, surlar ile taş yapıları evler; Mardin'de, inci gibi dokunan tarihi kent dokusu; Hasankeyf'de, antik dönemden günümüze kadar gelen kent yapısı ile mağara evler; Şanlıurfa'da, balıklı göl ve peygamberler; Harran'da, konik kubbeleri evler; Gaziantep'de, geleneksel evler ve hanlarıyla kültürel miras örüntüleri üzerinden tarihsel bir temsiliyeti sağlamaktadırlar. Bu kadim yerleşik kentler, yüzyılların çoğulcu ve ardışık kültürleriyle varolagelmış uygarlıkların yarattığı şehirler olma ediminde Mezopotamya uygarlığının sahip olduğu kültürel miras değerlerinin merkezleri olarak kendilerine hep yer edinebilmişlerdir. Bu kentlerin sakinleri, tarihin her döneminde insan odaklı toplumsal bir yaklaşımla yapay iç çelişkilerini asgari bir düzeye indirebilmiş, doğayla barışık inancın temsilcileri olarak yaşamlarını idame edebilmişlerdir (Sami, 2005: 267). Mimarlık mirasından yoksun veya bu değerlere az sayıda sahip olan ülkeler, bir anlamda kendilerine bir geçmiş yaratmayı bir zorunluluk olarak görmelerine (Shankland, 2014: 23) karşın, biz ise; kendi ülkemizin sahip olduğu binlerce yıllık mirası görmemezlikten gelebiliyoruz. Antik tarihle özdeş hale gelen kültürel mirasımız yeni kentleşme politikaları etrafında yok edilerek, küreselleşme politikaları etrafında yeni bellekler oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Türkiye'nin tarihsel gelişim düzleminde koruma politikaları; bir dönem yaygın olarak camiler, medreseler, hanlar ve türbeler gibi anıtsal yapıların korunması üzerine odaklanan kararlarla ortaya çıktığını görmekteyiz. Ancak bu anıtsal yapılar dizgesini çevrelerinden soyutlayarak, sağlıklı bir sonuca ulaşabilmenin mümkün olmadığını, dünya süregelen uygulamalarıyla somut bir şekilde ortaya koymuştur. Yapıları tek başlarına değerlendirme ölçütleri içine aldığımızda; onu yaratan kültürel ve toplumsal bileşenleri arka plana nasıl ötelemiş olmamızdan hareketle günden güne yok olan kültürel mirasımız bir ispat olarak güncelliğini korumaktadır.

Resim 14-15: 12 Bin Yıllık Göbekli Tepe Arkeolojik Kazı Alanı (Şanlıurfa) ve Antik Dönemlerin Kenti Harran'da Sayıları Gitgide Azalan Konik Kubbeli Evler (K. Sami, 2013-2010).

Batı Dünyası bir anıtın tek başına yarattığı etkiyle, içinde hayat bulunduğu ortamla birlikte değerlendirilmesinin önemini, kültürel paylaşımın farkına varılmasıyla beraber, bunu uluslararası tüzüklere (Roma kartası) koyarak, resmîyete dönüşmesi 1931 tarihidir. Dünyada gelişmekte olan ülkelerde öngörülen değerlendirmelerle birlikte ülkemizde de kültürel miras yaklaşımları üzerinde vurgulanan “koruma” ve “çağdaşlaşma” kavramları, birbirlerinin uzlaşmaz karşıtları olarak ortaya konmuş ve bu konularda fikir üreten yetkin insanlar ile yatırımcı kurum ve kuruluşları bir çatışmacı konuma getirmiştir. Ülkemizde kültürel mirası koruma politikaları uzun bir dönem aralığında öngörülerden yoksun bir şekilde çatışmacı ortam üzerinden yaratılan çelişkilere feda edilmiştir. Ancak dünyadaki gelişmiş ülkelerin kültürel mirası koruma politikaları, kurumların öngörülleri ve yerel halkın koruma bilincini paylaşan yetkin ortaklar; korumada, gelişmede ve fedakârlık etmenin ötesinde akılcı politikalar belirleyerek, sorunlara çözümler bulup ve çok önemli referanslar ortaya koyabilmişlerdir (Özdoğan, 2000: 71). Kültürel miras potasının yarattığı olgu; insanın bilinen tüm zaman dilimleri içinde yaşadığı, paylaştığı ve yaşam dizgesi içerisinde değer verdiği ve onu bir ilkeler manzumesine dönüştürdüğü alanlardır. İnsanın fitratı üzerinde benimsediği kültürel miras; toplumsal bekada süreklilik, kendinden sonrakilere aktardığı değerler ya da yaşam karşısındaki duruşu ve varlığının doğadaki uyumsal kanıtı olarak kendini ifade edebilmektedir. Eski kent mekân dokularının yarattığı ritmik düzenlerin örgüsünde, tarih ile bütünleşmenin, eski ile yeni arasında yoğun bir ilişki yaşatılarak gerçekleştirilmiştir. Tarih sürecinin belirginleşmesi ve tarihi varlığın korunması amaçlarına ilaveten kültür varlıklarının birbirlerine eklenen parçaları, kendi varlık ve tarih bilincinde geleceğe dair taşıdığı sorumluluk da kimlik kazanmıştır.

Kentsel mekânların odaklandığı alanlar üzerinde; kentlerin soluklandığı, insanların buluştukları, ortak yaşanmışlıklar, hatıralar ve izler bıraktıkları yerler olarak; aynı zamanda kentlerin mekân üzerindeki bireyselliklerine, kendilik yüklü özel tarihlerinin inşasına kültürel bir arka plan yaratırlar. Fiziki dokuya nüfuz ettikleri bellek ve sosyal bileşenleri itibarıyla de kentlerin tarihleri, silüetleri, simgesel doku alanları ve kimliklerin sürdürülebilirliğinde çok önemli olarak her şeyin toplanabildiği bir pota görevi görürler (Aytaç, 2013: 139). Eski uygarlıkların inşa ettikleri mimari ve kentsel doku değerlerine bir meta veya nesne olarak bakmanın ötesinde onları “bilgi kaynağı” olarak gördüğümüz zaman, her yok edilen fiziki varlığın mevcudiyetiyle birlikte bir uygarlığın yok edildiğinin endişesini taşıyabilen bir toplumsal bilinç algısını oluşturabilmeliyiz (Özdoğan, 2000: 73; Sami, 2005: 264). GAP Bölgesi'nin önemli tarihi değerlere sahip kentlerini günümüze kadar taşıyan olgular; pek çok kültürel öge veya onları tanımlayan nesnelere gibi geleneksel kent mekânları yok edilmeye terk edilerek ve bunun yerine ikame edilen yeni kentsel yaşam şekli yaşatılmak istenmektedir.

Türkiye son 40-45 yıl içerisinde sahip olduğu tarih ve kültürel miras; öngörüsü olmayan politikalar nedeniyle çoğul değerlerini yitirmek zorunda kalmıştır. Ülkemizin her yerini sarmalayan kültürel miras yitimi, ne yazık ki büyük bir bölümü GAP Bölgesi'nde yer almaktadır (Özdoğan, 2000: 72; Bkz. Res. 16-17). Kültürel miras kavramı sadece elle tutulur,

gözle görülür taşınmaz varlıklarını değil; aynı zamanda somut olmayan kültürel değerler bağlamında masalları, hikâyeleri, efsaneleri, mitleri, fıkraları ve âşık yaratmalarını da kapsamaktadır. Küreselleşmeyle birlikte dünyadaki fiziki sınırların yavaş yavaş yok oluşu, insanlığın var oluşunu sürdürebilmek için, tek çizgi, tek eksen üzerinde tek ses, tek dil olarak yol aldığı bir düzenin tahakkümü altına sokulmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle ulusların kültürel kimliklerinin en önemli göstergeleri olan somut olmayan kültürel değerleri ne yazık ki somut varlıklardan daha çok tehdit altındadır. Sınırları aşabilme gücüne sahip küresel etkiler, en fazla yerel değerlerin yarattığı somut olmayan kültürel mirası yok etmektedir. Kadim kentlerin sahip olduğu zenginliklerin zihinsel dünyamızda yarattığı değerlerin tinsel etkilerini kullanmaya başladığımız zamanlardan bu yana çoğullaşarak büyük bir kültür ve uygarlık birikimiyle vicdanlarımıza yansıyan ortak bir yaşam biçimine tekabül ettiğini bilmemiz gerekir.

Günümüz dünyasına egemen olan Batı kültürünün erozyona uğraması ve bu süreçlerle birlikte yerel nitelikte ve köklerini tarihsel geçmişten alan töreler, diller, inançlar ve kurumların kendini göstermesiyle yeniden bir dirilmenin içine girmişlerdir. Modernleşmenin ortaya çıkardığı Batılı olmayan toplumların çoğalan iktidarı, Batılı olmayan kültürlerin yeniden hayat bulmalarına bir soluk getirmiştir (Huntington, 2006: 124-125). Kentlerin kimlik yitimine veya erozyona uğramaları; ehliştirdikleri kendi toplumlarından değil de dışarıdan farklı bir kültürden gelenlerin kuşatmalarına direnç göstermeyişlerinde ortaya çıkmıştır (Demirkan, 2014: 18). Dünyada daha uzun yıllar önce ve günümüz Türkiye'sinde ise, çevreyi yaratan değerler içinde önemli bir kapsam alanı oluşturan kültür varlıklarının neden korunacağı artık tartışılmamakta, bunun yerine nasıl korunacağı ve ülkelerin gündeminde hangi boyutlarıyla ağırlık kazanacağı konusu öncelikler arasında yer almaktadır. Bu nedenle dünyadaki çağdaş öngörüler, tarih ve kültür varlıklarının geniş bir perspektif aralığında kapsadıkları değer ve potansiyelleri ile korunmasını, yeniden işlevlendirilmesini ve geliştirilmesini öngörmektedir (Özgönül, 2000: 390). Tarihin her döneminde kendi etki alanı içinde üretkenlik göstermiş olan "uygarlık"lar, kültür varlıklarının toplumsal katmanlar arasında oluşturduğu kimliksel değerleri ithal ve ihraç ederek, kendine bir yaşam alanı bulmuştur (Braudel, 2001: 44). Bu da süregelen tarihsel döngüler içerisinde, hiçbir kültürel sınırın kapalı veya geçirimsiz olmadığını ortaya koymaktadır.

Bir yere veya bir kentsel dokuya ait kimlik, o yerin diğer yerlerden ayrılarak okunabilmesi veya insanlar için anlamlı bir hale gelmesini ihtiva eden değerler bütünüdür. Kentsel kimliğe sorgulayıcı bir bakışla yaklaşıldığında; o kentin kendine özgü karakter ve farklılıkları kendiliğinde ortaya çıkacaktır (Oktay, 2011: 9-10). Kadim kent örüntüleri bağlamında kimliksel bir değer ortaya koyan yerleşim alanlarına yapılan müdahalelerle birlikte beliren eleştirilerin odağında; bu yeni mekânsal oluşumların insan ölçeğini dışlayan temayüllerin dayatmacı erkine karşı yoğunlaşmaktadır. Sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarını ileri düzeylere çıkarmış olan gelişmiş ülkeler; kısıtlı bir düzeyde olan tarihi ve kültürel miras varlıklarını ülke politikalarının öncelikleri arasında kabul etmektedirler. Buna karşın ülkemizde ise, çağdaşlaşma ve koruma kavramları, birbirlerine tezat iki olgu olarak değerlendirilmektedir. Ülkemizde keskin bir şekilde ortaya çıkan küreselleşme olgusunda yeni politika belirleyicileri; geleceğin daha iyi bir şekilde belirlenmesine yönelik kararlarda, geçmişte koruma bilincinin çok da önemli olmadığı tezleri üzerine fikirler öne sürmeleri dünya gerçeğiyle çelişmektedir.

Resim 16-17: İlsu Baraj Suları Altında Kalacak Antik Hasankeyf Şehri ve Bunun Yanında Bir Zamanlar 1 Milyondan Fazla İnsanın Açlıktan Öldüğü İrlanda'da Somut Kültürel Miras Olarak Korunan Doagh Famine Köyü (K. Sami, 2014/2013).

SONUÇ

GAP Bölgesinde uzun yıllara tekabül eden toplumsal olaylar, şiddet, terör ve iç göçle birlikte hala yoğun bir şekilde etkileri devam eden yoksulluğun yarattığı travmalar; kültürel miras, koruma, kentsel kimlik ve mesleki etik gibi kavramları, dünya ölçeği içinde yorumlayabilmemize fırsat vermemektedir. Çağdaş kültür, tarihsel hafıza, yerel değerler ile kültürel mirasın korunması gibi kavramları sosyal bilimler disiplini içinde tasavvur ettiğimizde; bölge nüfusunun büyük bir çoğunluğu feodal kültürün kısılcığında bocalayan, ancak kentli olabilme hayallerini kuran kesimin uzun bir vade de bu arzularını gerçekleştirebilmeleri, o kadar kolay olmayacağı ortaya çıkmaktadır.

GAP Bölgesi kadim kentlerinin ontolojisini yaratan kültür varlıklarının korunması, geçmişi var eden değerlere duyulan bir saygının ötesinde, toplumsal katmanlar arasında ortaya çıkan farklılıkların/çoğulculuğun bir arada yaşama kültürünün yerleşimler üzerinde sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. Bu değerlerin geleceğe yön veren potansiyelinin idrak edilmesi ve de kadim kültüre sahip çıkma bilincinin oluşturulmasındaki asıl amaç; bu varlıkların gelecek nesillerin bekasında ne kadar önemli olduğunu gösterecektir. Mezopotamya uygarlık tarihinin mirası üzerinden gelen GAP Bölge kentlerinin toplumsal, ekonomik, kültürel ve teknolojik sistemlerinin bir potada yarattığı tarihi yapılar ile kent dokularının sürekliliği bağlamında büyüyen kentlerin çağdaş mimarisiyle bir bütünlük içinde ele alınması ve bu amaçlar doğrultusunda da toplumun eğitilmesi büyük bir önem taşımaktadır. Bölge kentlerinin kültürel miras ve tarihi kentler kurgusunda ortaya çıkardıkları insani yaşam ilişkileri; bugünün kentsel temayüllerinin ötesinde, ortak bir akli ve geleceğe göndermeler yapan düşünceyi özünde barındırmış olduğunun idrakinde olmamız; geleceğe farklı bir gözle bakmamızı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AMIN, Samir (2003). "Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi", *Montly Review*, V. 55, S. 5.
- AYTAÇ, Ömer (2013). "Kent Mekânları ve Kimlik/Farklılık Sorunu", *İdeal Kent-Kent Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s: 138-169.
- AYVAZOĞLU, Beşir (1992). "İnsan, Ev, Çevre", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, N. 71, Cilt 2, s. 770-785.
- BOOKCHIN, Murray (1999). *Kentsiz Kentleşme, Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*, Çev: Burak Özyalçın, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BRAUDEL, Fernand (2001). *Uygarlıkların Grameri*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
- CEM, İsmail (1995). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi.

- DEMİRKAN, Tarık (2014). "Tarih Boyunca Kuşatılan Özgürlük Adaları; Kentler", *Cogito-Kent ve Kültür, Üç Aylık Düşünce Dergisi*, S. 8, Yapı Kredi Yayınları, s. 17-22.
- GENİŞ, Şerife (2007). "Küreselleşme, Toplumsal Eşitsizlik ve Mekânsal Ayrışma", *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, Yıl: 5, S. 17-18, s. 69-84.
- GENİŞ, Şerife (2011). "Küreselleşme, Kent ve Kültür", *İdeal Kent-Kent Araştırmaları Dergisi (Mekân ve Kimli)*, S. 3, s. 48-61.
- GÖĞEBAKAN, Yüksel (2011). "Ülkemizde Kültür ve Kültür Varlıklarının Korunmasının Mimari ve Kent Ölçeğinde Yansımaları", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, Cilt 1, S. 2, s. 199-210.
- HELLE, Hans Jürgen (2014). "Kentleşmiş İnsan", Çev: Zeynep Aygan, *Cogito-Kent ve Kültür, Üç Aylık Düşünce Dergisi*, S. 8, Yapı Kredi Yayınları, s. 71-79.
- HUGO, Victor (2014). "Kent'in Felsefesi", *Cogito-Kent ve Kültür, Üç Aylık Düşünce Dergisi*, S. 8, Yapı Kredi Yayınları, s. 63-66.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2006). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. Mehmet Turhan & Y. Z. Cem Soydemir, İstanbul: Okuyan Us Yayın,
- KIZILÇELİK, Sezgin (2005). *Batı Barbarlığı I*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- KÖKTEN, Uğur (2014). "Kentler Üreten Tarih, Tarih Üreten Kentler", *Cogito-Kent ve Kültür, Üç Aylık Düşünce Dergisi*, S. 8, Yapı Kredi Yayınları, s. 37-42.
- NIETZSCHE, Friedrich (1998). *Böyle Buyurdu Zerdüş*, Çev: Turan Ofıazoğlu, İstanbul: Cem Yayınevi.
- OKTAY, Derya (2011). "Kent Kimliğinde Bütüncül Bir Bakış", *İdeal Kent-Kent Araştırmaları Dergisi (Mekân ve Kimli)*, S. 3, s. 8-19.
- ÖZDOĞAN, Mehmet (2000). "Türkiye'de Yok Olan Kültürler ve Baraj Gölleri Sorunlar ve Öneriler", *GAP Bölgesinde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 1-5 Haziran 1988, Şanlıurfa; Ankara: GAP Bölgesi Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, Kültür Dizisi 3, s.71-84.
- ÖZGÖNÜL, Nimet (2000). "Tarihi/Geleneksel Yerleşmelerin-Yapıların Korunma ve Değerlendirilmesinde Bir Yönetim/İşletme Modeli", *GAP Bölgesi'nde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, 01-05 Haziran 1998-Şanlıurfa, Ankara: GAP Bölgesi Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, Kültür Dizisi 3, s. 389-403.
- SAMİ, Kamuran (2008). "Güneydoğu Anadolu Bölgesi: Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Geleneksel Konutun Serencamı", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler Kitabı: Maddi Kültür, Cilt 3; Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları-4/3, s. 1101-1120.
- SAMİ, Kamuran (2011). "Afet" Bir Kentin Hikâyesi: Yok Olan Kültürel Bellek ve Kentsel Mirasın Serencamı", *Diyarbakır Örneđi*, *E-Journal of New Sciences Academy*, Volume: 6, Number: 2, pp: 264-277.
- SAMİ, Kamuran (1999). *Güneydoğu Anadolu Projesi'nin(GAP) Uygulanmasıyla Diyarbakır'da Ortaya Çıkacak Konut Gereksinmesi İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*, İstanbul: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Yayın No: 7.
- SAMİ, Kamuran (2005). "GAP Bölgesi'nde Tarihi Kentlerin Hikâyesi: Kültürel ve Mekânsal Yok Oluşun Son Yıllardaki Serencamı", *Değişen-Dönüşen Kent ve Bölge, 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 28. Kolokiyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt I, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fak. Ve TMMOB Şehir Plancıları Odası Ortak Yayını, s. 263-274.
- SHAUKLAND, Graeme (2014). "Tarihi Deđeri Olan Kentlere Neden El Atmalıyız", Çev: Kamran Tuncay, *Cogito-Kent ve Kültür, Üç Aylık Düşünce Dergisi*, Sayı: 8, Yapı Kredi Yayınları, s. 23-35.
- TEKELİ, İlhan (2014). "Türkiye'yi Anlamanın Yolu Kentlerini ve Demokrasisini Tanımaktan Geçiyor", *Şehir Yazıları I, Doğu Batı-Düşünce Dergisi*, Sayı: 67, s. 63-84.